

X.Ə.BABAŞOVA

e-mail: x.babashova@dim.gov.az

:<https://orcid.org/0009-0003-1836-4443>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2025.4.020

XXI ƏSR SİNTAKSİS NƏZƏRİYYƏSİNDƏ MƏTNDAXİLİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏSNİFAT MODELƏRİNİN TƏKAMÜLÜ

Xülasə. Məqalədə mətndaxili əlaqələr və diskursiv münasibətlərin təsnifatına dair müasir yanaşmalar araşdırılır. XX-XXI əsr nəzəriyyələri, o cümlədən diskursun seqmentləşdirilmiş təmsil nəzəriyyəsi, annotasiyalı korpuslar və O.Y.İnkovanın konnektorlar nəzəriyyəsi təhlil edilir. Xüsusi diqqət təsnifat meyarlarına, o cümlədən semantik səviyyə, həqiqət statusu və mətn fraqmentlərinin semantik oxşarlığına yönəldilir. Həm aydın, həm də gizli diskursiv münasibətləri aşkar etmək üçün çoxsəviyyəli və fasetli analiz metodlarının əhəmiyyəti vurğulanır. Korpus tədqiqatları və annotasiyanın nəzəri və empirik məlumatların integrasiyasındakı rolu araşdırılır. Müasir modellərin mətnin koqnitiv, semantik və pragmatik aspektlərini nəzərə alma qabiliyyəti qeyd olunur. Bu yanaşmalar müxtəlif janr və dillərdə olan mətnlərin universal təhlilinə imkan verir. Məqalə, diskurs strukturlarının öyrənilməsində dilçilik nəzəriyyələrinin süni intellekt metodları ilə integrasiyası perspektivlərini vurğulayır.

Açar sözlər: diskursiv münasibətlər, seqmentləşdirilmiş təmsil, annotasiyalı korpuslar, konnektorlar nəzəriyyəsi, koqnitiv dilçilik, semantik təhlil, ritorik struktur

Baxmayaraq ki, mətndaxili əlaqələr və münasibətlər artıq bir neçə onillikdir tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir, onların vahid təsvir sistemi və ümumi qəbul olunmuş təsnifatı hələ də formalaşmayıb. Əksinə, müxtəlif dillərdə mətnlərin annotasiyası prosesi bu vəzifəni daha da mürəkkəbləşdirib: elmi nəzəriyyələr arasında, hətta eyni elmi əənə daxilində belə fərqliliklər getdikcə daha da qabarıq olur ki, bu da nəticələrin müqayisə imkanlarını azaldır və onların praktiki tətbiqini çətinləşdirir. Bu cür müxtəliflik yalnız metodoloji fərqlərlə deyil, həm də tədqiqat paradigmasına görə müxtəlif şəkildə şərh oluna bilən mətn faktlarının çoxluğu ilə izah olunur. Tez-tez eyni anlam fərqli terminlərlə təsvir olunur ki, bu da elmi məlumatların ümumiləşdirilməsini çətinləşdirir. Yanaşmaların unifikasiya cəhdləri isə elmi əənələrin müqaviməti ilə qarşılaşır, hər biri öz alət və vasitələrini müdafiə edir. Nəticədə tədqiqatçı yalnız təhlil aparmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda nəticələri “bir məktəbin dilindən” digərinə çevirməli olur. Buna görə də mətndaxili əlaqələrin sistemləşdirilməsi məsələsi müasir sintaktik elmdə daha çox texniki deyil, konseptual bir problem olaraq qalır.

XX əsrin sonlarında, diskursiv təhlil nəzəriyyəsinin yayılması və daha sonra korpus dilçiliyinin inkişafı ilə tədqiqatçıların xüsusi diqqət mərkəzində mətn və onun daxili təşkili dayanır. Dil vahidlərinin ardıcılığının yalnız onların bir-biri ilə əlaqəliliyi şərti ilə mətn kimi qiymətləndirilə biləcəyi faktının qəbul edilməsi, həm koheziv, həm də koherent əlaqə mexanizmlərinin fəal öyrənilməsinin başlanğıcı oldu. Tədricən, diqqət yalnız əlaqə vasitələrinə deyil, həm də mətnin müxtəlif hissələri arasında həm açıq signallarla, həm də onların ifadə olunmamış formaları vasitəsilə qurulan əlaqə növlərinə yönəldi. Məhz bu mətndaxili əlaqələr müstəqil təhlil istiqamətlərinin və təsnifat tədqiqatlarının predmetinə çevrildi.

Bu gün sintaksis elmi mətn daxilindəki əlaqə və münasibətlərin sistemləşdirilməsi üzrə bir neçə mühüm cəhdə imza atmışdır (mətndaxili əlaqə və münasibətlərin təsnifatı üzrə tədqiqatların geniş icmalı və tənqidi təhlili haqda bax: A.A.Kibrik və M.Y.Lyaponun qeyd olunan

əsərlərinə; burada həm rus, həm də xarici tədqiqatların əhatəli təhlili təqdim olunub: [4, s. 16-26; 5, s. 11-18], halbu ki, bu sahədə aparılan tədqiqatların kökləri hələ antik dövrə, məsələn, Aristotelin “Topika” əsərinə gedib çıxır. Elmi müstəvidə mətn daxili münasibətlərin təsnifatına yönəlmiş ilk cəhdlərdən biri D. Yumun “İnsan şüurunun tədqiqi haqda” əsəri oldu ki, burada da o, fikirlərin birləşməsi üçün üç üsul ayırd edir: oxşarlıq, məkan-zaman yaxınlığı və səbəb-nəticə əlaqələri. XX əsrin ortalarında R. Trayn isə mətnləri analiz etmək üçün öz təsnifatını mətn daxili əlaqələrin qurulduğu fraqmentlərin həcmindən istifadə etməklə aparmışdır. Nəticədə onun irəli sürdüyü təsnifat abzas daxilində yaranan əlaqələri və abzaslar və ya daha böyük mətn blokları arasında müşahidə olunan əlaqələri fərqləndirmiş, bu da mətnin strukturunu öyrənərkən onun təşkilat səviyyəsini nəzərə almağa imkan vermişdir [5, s. 11-12].

XX əsrin 70-ci illərində də mətn daxili münasibətlər bir çox tədqiqatçıların sistemativ araşdırma obyektinə olmuşdur. Məsələn, J. Bikman və J. Kellounun yanaşmasında mətn daxili əlaqələr bu əlaqələrin formalaşmasında iştirak edən semantik vahidlərin aktoru baxımından izah edilmişdir: əgər hər bir semantik vahid eyni dərəcədə önəmli idisə, tamamlayıcı münasibətlər yaranırdı; əgər biri daha çox seçilirdisə, assosiativ əlaqələr formalaşırdı. M. Hallidey və R. Hasan isə beş koheziya mexanizminə əsaslanan təsnifat təklif etmişdilər: referens, əvəzetmə, elipsis, konyunksiya və leksik əlaqəlilik. Məhz elə bu dövrdə J. Hobbs və E. Keller diskursu uğurlu kommunikasiya tələbləri prizmasından nəzərdən keçirərək, mətn münasibətlərini fərqləndirməyə çalışmışlar. Sonradan E. Keller bu konsepsiyayı genişləndirmiş, mətn daxili əlaqələrin siyahısını yenidən nəzərdən keçirmiş və onları “əsas koqnitiv fərqliliklər” nəzərə alınmaqla təsnif etmişdir. O, D. Yumun ideyalarına əsaslanaraq üç əsas kateqoriya müəyyən etmişdir: oxşarlıq münasibətləri, səbəb-nəticə və yaxınlıq münasibətləri [5, s. 13-15].

XX əsrin 80-ci illərində mətn daxili münasibətlərin təsnifinə dair yeni konseptual modellər meydana çıxır. Məsələn, S. Tompson və U. Mannın “ritorik struktur nəzəriyyəsi”ndə mətn əlaqələrinin növləri arasındakı fərq mətnin ritorik təşkil edilməsini müəyyən etmək üçün əsas rol oynamışdır: assimetrik münasibətlər mərkəz və ətraf vahidləri birləşdirir, simmetrik münasibətlər isə iki və ya daha çox mərkəzi vahidi özündə ehtiva edir. Bu prinsip onların mətn münasibətlərinin sistemləşdirilməsinin əsasını təşkil etmişdir. Sonradan E. Hovi təsnifata radikal dəqiqləşdirmə gətirərək, mətn daxili əlaqələri onların təzahür etdiyi semantik səviyyəyə əsaslanaraq, üç yuxarı səviyyəli kateqoriyaya bölmüşdür: semantik, interpersonal və tekstual. Beləliklə, mətnin quruluşu sərt şəkildə təbəqələşdirilmiş və bu səviyyədə əlavə kateqoriyaların daxil edilməsi nəzərdə tutulmamışdır, bu da təklif olunan sistemin bütövlüyünü və tamlığını təmin etmişdir [3, s. 81-82].

XX əsrin 90-cı illərində T. Sanders, V. Sporen və L. Nordman mətn münasibətlərini koqnitiv yanaşma prizmasından nəzərdən keçirməyi təklif etdilər. Bu konsepsiya çərçivəsində mətn daxili əlaqələri müəyyən etmək üçün “münasibət meyarı” formalaşdırıldı: iki fraqment, mətn daxilindəki əlaqə vasitəsilə birləşdirildikdə, hər bir fraqmentin ayrı-ayrılıqda daşdığı informasiyadan daha çox məlumat verməlidir. Bundan əlavə, təsnifat obyektinə üçün iki əsas prinsip müəyyən edilir: şərh tamlığı, yəni hər hansı mətnin təhlilinə imkan verməsi; psixoloji etibarlılıq, koqnitiv strukturların mətnin diskursiv təşkilatının şüuraltı formalaşmasına necə təsir etdiyini aydın etməsi [4, s. 18-21].

Beləliklə, XXI əsrin əvvəlinə qədər sintaksis elmi nəzəri yanaşmaların yüksək dinamikası ilə xarakterizə olunurdu: bir çox konsepsiyalar müxtəlif növ və dillərdəki mətnlər üçün universal tətbiq edilə biləcəyi iddia edilərkən, təcrübədə onlar ciddi dəyişikliklərə məruz qalırdı. Bu xüsusilə annotasiya prosesində özünü göstərirdi, çünki araşdırmaların böyük hissəsi ingilis dilində olan yazılı mətnlər üzərində cəmlənmişdi. Belə variasiyalar nəzəriyyələrin yeni dil və janr kontekstlərinə keçirilməsinin mürəkkəbliyindən xəbər verirdi. Bundan əlavə, mətn daxili münasibət kateqoriyalarının dəqiqləşdirilməsi və adaptasiyasına daim ehtiyac var idi ki, bu da dilçilik metodologiyasının inkişafını göstərirdi. Bu tendensiyalar onu göstərirdi ki, hər hansı mətn daxili əlaqələrin təsnifatı yalnız formal aspektləri deyil, həm də mətn fraqmentləri arasındakı əlaqələrin koqnitiv-semantik tərəflərini nəzərə almalıdır.

XXI əsrin əvvəllərində mətndaxili münasibətlərin təsnifatı üzrə yeni yanaşmalar formalaşdı və onların bəzilərinə daha ətraflı diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik, çünki onlar əhəmiyyətli elmi maraq doğurur. Bu konsepsiyalar müasir dilçiliyin anlayış aparatını dəqiqləşdirmək və genişləndirmək, həmçinin mətnin daha universal təhlil modellərini yaratmaq meylini nümayiş etdirir. Bundan əlavə, yeni təsnifatların yaranması diskursiv strukturun tədqiqində koqnitiv, kommunikativ və pragmatik aspektlərin integrasiyasına ümumi meylin əksidir.

♦ **Diskursun seqmentlərlə təmsili nəzəriyyəsi** (N.Aşer və b.). XXI əsrin ilk onilliklərində sintaksis elminə daxil olmuş və diskurs nəzəriyyəsi çərçivəsində geniş müzakirə edilmiş bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə dinamik formal semantikanın (xüsusilə H. Kampın diskurs representasiyası nəzəriyyəsi) və diskursiv təhlil metodlarının (T.Pardo və b.) sintezini təşkil edir. Nəzəriyyədə diskursiv münasibətlər bir neçə meyar üzrə təsnif edilir. Birincisi, onların həqiqət statusu nəzərə alınır ki, bu da “veridiktal” və “qeyri-veridiktal” münasibətlərin fərqləndirilməsinə imkan verir. İkincisi, mətn fraqmentləri arasındakı əlaqənin istiqaməti diqqətə alınır ki, bu da münasibətləri yanaşma və tabeçilik əlaqələrinə ayırır. Nəhayət, nəzəriyyədə diskursiv münasibətlərin beş sinfi müəyyən edilir: həm onların qurulduğu səviyyəyə (semantik, struktur və metadil səviyyələri), həm də semantik oxşarlığa (koqnitiv və divergent) əsaslanır; sonuncular əsasən dialoq tipli mətnlərə tətbiq olunur [1, s. 53].

Bundan başqa, diskurs strukturu və koreferensiyanın həllinə həsr olunmuş bu yanaşmada diskursiv münasibətlər iki meyar üzrə təsnif edilmişdir: onların həqiqət statusunun müəyyən edilə bilməsi və mətn fraqmentləri arasındakı əlaqənin xarakteri. Tədqiqat fransız və ərəb dilləri materialına əsaslanmışdır. Daha sonra bu dillərdəki mətn korpuslarının təhlili göstərdi ki, əlaqə növlərinin fərqləndirilməsində əsas baza onların qurulduğu semantik səviyyə ilə semantik oxşarlıq göstəricilərinin birləşməsidir. Y.K.Popova qeyd edir ki, bu yanaşma “...müxtəlif tipoloji qruplara aid dillərdə diskursun təşkil olunmasının universal prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verdi. Eyni zamanda, bu yanaşma çoxsəviyyəli təhlilin zəruriliyini təsdiqlədi; burada mətnin formal və koqnitiv-semantik xüsusiyyətləri bir bütöv kimi nəzərdən keçirilir. Nəticədə, bu layihə diskursun müqayisəli tədqiqatlarının perspektivliyini nümayiş etdirdi və bu, mətn əlaqələrinin daha universal təsnifat modellərinin qurulması üçün əsas kimi xidmət etdi” [6, s. 38].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşma məntiqi-semantik təhlili diskursun koqnitiv və pragmatik ölçüləri ilə integrasiya etmək məqsədini nümayiş etdirir. Mətn əlaqələri və münasibətlərinə bu yanaşmanın əhəmiyyətli töhfəsi diskursiv münasibətlərin hibrid xarakterini aşkar etmək olmuşdur; belə münasibətlər müxtəlif təhlil səviyyələrində təsvir oluna bilər. Bu nəzəriyyə haqlı olaraq müasir mətn dilçiliyində ən kompleks və təsirli modellərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri dilərarası aspektdə koheziyanın təhlil metodologiyasının dəqiqləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Beləliklə, diskursiv təcrübələrin koqnitiv və tətbiqi dilçilik sahələrinə integrasiyası istiqamətində mühüm addım atılmışdır.

♦ **Annotasiya edilmiş korpus nəzəriyyəsi** (İ.Çjou, N.Syü və b.). 2014-cü ildə Pensilvaniya Universitetinin tədqiqatçıları tərəfindən mətnin diskursiv təşkilatının avtomatlaşdırılmış təhlili nəzəriyyəsi çərçivəsində alternativ konsepsiya kimi təklif edilmişdir. O.A.Turbina və O.A.Savelyeva yazırlar: “Bu metodologiya minimal mətn fraqmentləri arasındakı diskursiv münasibətlərin təhlilinə yönəlmişdir; bu fraqmentlər məzmun səviyyəsində qeyd olunur və leksik markerlər vasitəsilə annotasiya edilir. Yanaşma “*data driven*” (yəni avtomatlaşdırılmış verilənlər bazasına əsaslanan) xarakter daşıyır və mətndaxili münasibətlərin iyerarxik təsnifatını nəzərdə tutur” [7, s. 55]. Beləliklə, birinci səviyyədə təsnifat yalnız semantik oxşarlıq əsasında qurulur, sonrakı səviyyələrdə bu prinsip qorunur və genişləndirilir. Üçüncü ierarxiya səviyyəsinin tətbiqi ilə diqqət əlaqəli fraqmentlərin semantik rollarına yönəlir, ikinci səviyyədən aşağı simmetrik münasibətlər isə xüsusişdirilmir. Əlavə olaraq, semantik mücərrədlik səviyyəsi də nəzərə alınır və məsələn, səbəb-nəticə və pragmatik-səbəb əlaqələri də fərqləndirilir.

Annotasiya edilmiş korpus nəzəriyyəsini S. Tompson və U.Mannın “ ritorik struktur nəzəriyyəsi” ilə sıx əlaqədə təhlil edən O.Y.İnkova yazır: “U.Mann və S.Tompson tərəfindən

müəyyən edilən əlaqəlilik prinsipi həmçinin mətnin bütün fraqmentləri arasında mütləq müəyyən bir “ritorik əlaqənin” mövcud olmasını vurğulayır. ... Lakin, əlaqəlilik prizmasından annotasiya edilmiş mətn korpuslarının yaradılması göstərdi ki, qonşu ifadələr arasında bəzən heç bir “ritorik əlaqə” olmaya da bilər. Bu, xüsusilə, “Penn Discourse Treebank”-ın (yəni Pensilvaniya Diskurs Nəzəriyyəsi – X.B.) tərtibatçıların “NoRel” işarəsinin tətbiq etməyə sövq etdi. Bu işarə, bir abzas daxilində qonşu cümlələr arasında heç bir “diskursiv əlaqə” qurula bilmədikdə istifadə olunur” [3, s. 82]. Beləliklə, annotasiya edilmiş korpuslardan əldə edilən empirik məlumatlar klassik ritorik modelin məhdudiyyətlərini ortaya qoydu və göstərdi ki, mətnin bütün fraqmentləri arasında ritorik əlaqənin mövcudluğu həmişə təcrübədə reallaşmır. Bu isə müasir diskurs nəzəriyyələri tədqiqatçılarına aydın əlaqələrin olmaması hallarını nəzərə almağa imkan verdi və nəticədə modellər daha çevik və dilin real strukturlarına daha yaxın oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təsnifatın bəzi məqamları M. Hallidey və R. Hasanın yanaşmasını xatırladır: burada dörd növ məntədaxili əlaqə ayırd edilir (əlavəedici, müqayisəli, zaman və səbəb-nəticə əlaqələri). Təklif olunan nəzəriyyədə iyerarxiya altı yüksək səviyyəli kateqoriyanı əhatə edir: beş “veridiktal” (səbəb, zaman, müqayisə, əlavəedici və məzmunu genişləndirmə əlaqələri) və bir “qeyri-veridiktal” diskursiv əlaqələrdir ki, bu da müəyyən dərəcədə diskursun seqmentlərlə təmsili konsepsiyası ilə üst-üstə düşür. Lakin digər elmi yanaşmaların əsas prinsipləri ilə bəzi oxşarlıqlara baxmayaraq, bu yanaşma təsnifin çevikliyini təmin edir və mətnin həm formal, həm də koqnitiv-semantik aspektlərini nəzərə almağa imkan verir. O, klassik nəzəri modellərin müasir korpus dilçiliyi məlumatları ilə integrasiyasının mümkünlüyünü nümayiş etdirir. Nəticədə, diskurs elementlərinin qarşılıqlı təsirinin daha dəqiq və çoxsəviyyəli mənzərəsi formalaşır ki, bu da tədqiqatın analitik dəyərini artırır.

Onu da qeyd edək ki, bu yanaşma diskursun lokal strukturunun empirik tədqiqi üçün ən əhəmiyyətli alətlərdən birinə çevrilmişdir. O, avtomatlaşdırılmış mətn emalı və maşın tərcüməsi metodlarının işlənməsinə nəzərəcərpəcə təsir göstərmişdir. Sonrakı dövrlərdə annotasiya edilmiş korpus nəzəriyyəsi dillərarası tədqiqatların əsasını təşkil etmiş və burada seçilmiş kateqoriyaların universal olması yoxlanılmışdır. Bu nəzəriyyədə xüsusi əhəmiyyət formal yanaşmanın real dil materialları əsasında aparılan annotasiya ilə birləşməsidir. Gələcəkdə belə korpusların istifadəsi ənənəvi dilçilik modellərini süni intellekt və koqnitiv dilçilik metodları ilə birləşdirməyə imkan verəcəkdir.

♦ **Konnektorlar nəzəriyyəsi** (O.Y. İnkova). 2017-ci ildə O.Y. İnkova tərəfindən irəli sürülmüş bu nəzəriyyə məntiqi-semantik əlaqələrin təsnifat prinsiplərini təqdim edir, hansılar ki “konnektorlar” vasitəsilə ifadə oluna bilər. O.Y. İnkova məntiqi-semantik əlaqələri iki əsas meyar üzrə sistemləşdirir: onların əsasını təşkil edən semantik əməliyyat və əlaqələrin reallaşdığı semantik səviyyə. Bu kontekstdə dörd semantik əməliyyat fərqləndirilir: implikasiya; zaman ardıcılığı; müqayisə; xüsusi və ümumi, yaxud element və çoxluq arasında əlaqələndirmə. Hər bir sinif daxilində məntiqi-semantik əlaqələr semantik oxşarlıq nəzərə alınmaqla təfərrüatlandırılır və nəticədə dörd səviyyəli iyerarxiya formalaşır [bax: 2, s. 31-38]. Semantik səviyyələrə propozisional, ifadə səviyyəsi və metadil səviyyəsi daxildir ki, hər biri mətn fraqmentləri arasındakı əlaqə növünü müəyyən edir.

Qeyd edək ki, təqdim olunan təsnifatın bir özəl xüsusiyyəti var: əgər semantik ziddiyyət mövcud deyilsə, eyni məntiqi-semantik əlaqə nəzəri olaraq bütün üç səviyyədə tətbiq oluna bilər [2, s. 57-61]. O.Y. İnkova hesab edir ki, bu təsnifat rus, fransız və italyan dillərindəki konnektorların üst-korpus məlumat bazasında annotasiyası üçün tətbiq oluna bilər [2, s. 88]. Konnektorların əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu nəzəriyyənin əsas meyarı kimi əlaqələndirilən fraqmentlərin semantik münasibəti çıxış edir (xüsusilə, gizli məntiqi-semantik əlaqələr üçün).

O.Y. İnkovanın “konnektorlar nəzəriyyəsi” mətnindəki koheziyanın təhlilində universal modellər qurmağa imkan verir və bu modellər müxtəlif dillərə tətbiq oluna bilər. Təsnifatın “üzlü quruluşu” fərqli mətn növlərinə uyğunlaşmanı təmin edir. Çoxsəviyyəli təhlildən istifadə diskursda gizli semantik əlaqələrin aşkarlanmasını asanlaşdırır, məntədaxili münasibətlərin

annotasiya nəticələrinin etibarlılığını artırır. Bu yanaşma çərçivəsində məntiqi-semantik əlaqələrin təsnifatı müasir mətn dilçiliyində koqnitiv-praqmatik, məntiqi-semantik və korpus metodlarının integrasiyası üçün əsas yaradır. Beləliklə, demək olar ki, qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər müxtəlif dərəcədə fərqli nəzəri yanaşmalar arasında əlaqə və münasibətlərin qurulmasında tətbiq olunur ki, bu da onların dilçilik elmi üçün əhəmiyyətini vurğulayır. Gözlənilə bilər ki, təsnifatların hazırlanması və praktiki tətbiqi sahəsində uzunmüddətli təcrübə daha universal modellərin yaradılması üçün əsas rol oynayacaq və bu modellər həm müxtəlif janrlarda, həm də müxtəlif dillərdəki mətnlərin təhlilini və müqayisəsini təmin edə biləcək. Belə bir model ənənəvi dilçilik nəzəriyyələri ilə müasir korpus tədqiqatları arasında əlaqələndirici körpü rolunu oynaya bilər. Onun tətbiqi qloballaşma şəraitində xüsusilə aktualdır, çünki fərqli dillərdəki mətnlər tək bir kommunikativ məkanda daha sıx qarşılıqlı əlaqəyə girirlər. Bu cür modellər universal təsnifat korpuslarının annotasiya proseslərini sadələşdirəcək və onların müqayisəli analizini mümkün edəcək. Bundan əlavə, o, həm aydın, həm də gizli koqnitiv mətn təşkili mexanizmlərinin aşkarlanmasına imkan verəcək. Nəticə etibarlı ilə, bu sahənin inkişaf perspektivləri birbaşa koqnitiv, semantik və texnoloji (süni zəka imkanlarından istifadə etməklə) yanaşmaların vahid tədqiqat sisteminə integrasiyası ilə bağlıdır.

Müasir dövrdə mətdaxili əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsi nəzəri yanaşmaların yüksək dinamikliyini və metodoloji konsepsiyaların müxtəlifliyini göstərir. Bir çox təsnifatların işlənilib hazırlanmasına baxmayaraq, hələ də vahid, ümumqəbul edilmiş sistem formalaşmayıb; bu həm metodoloji fərqliliklər, həm də mətn faktlarının müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Yeni yanaşmalar, o cümlədən diskursun seqmentləşdirilmiş təqdimatı nəzəriyyəsi, annotasiya olunmuş korpuslar və konnektorlar nəzəriyyəsi, mətn analizində formal, koqnitiv və praqmatik aspektlərin integrasiyasına imkan verir. Digər tərəfdən, mətdaxili əlaqələrin təsnifatına dair universal yanaşmalar mətnlərin müqayisəsini və mətn münasibətlərinin müəyyən edilməsini asanlaşdırır ki, bu da qloballaşma şəraitində xüsusilə aktuallıq kəsb edir. Annotasiya olunmuş korpuslardan əldə edilən empirik məlumatlar göstərdi ki, mətn fraqmentləri arasında həmişə ritorik əlaqələrin mövcudluğu zəruri deyil, bu isə mətdaxili münasibətlərin müasir modellərinin qurulmasını daha real və uyğun edir. Eyni zamanda, təsnifatların müxtəlif və çoxsəviyyəli quruluşları müxtəlif janrlı və dillərdəki mətnlərin təhlilində universallığı da təmin etməyə imkan yarada bilər. Ümumilikdə, bütün bu modellər həm eksplisit, həm də implisit diskursiv əlaqələrin aşkar edilməsinə imkan yaradaraq, bu səpkidə aparılan tədqiqatların elmi analitik dəyərini artırır.

Elmi nəticə: Məqalə göstərir ki, mətdaxili əlaqələr və diskursiv münasibətlər həm formal, həm də koqnitiv-semantik və praqmatik aspektlər nəzərə alınmaqla təsnif edilməlidir. Müasir modellər həm açıq, həm də gizli əlaqələri aşkar etməyə imkan verir. Bu, mətnin strukturunun daha dəqiq təsvirini təmin edir.

Elmi yenilik: Diskursun seqmentləşdirilmiş təqdimatı, annotasiya olunmuş korpuslar və konnektorlar nəzəriyyəsi birləşdirilərək universal, çoxsəviyyəli təsnifat modeli təqdim olunur. Bu model müxtəlif dillər və mətn janrları üçün tətbiq oluna bilər.

Tətbiqi əhəmiyyət: Təklif olunan modellər mətnlərin avtomatlaşdırılmış təhlili, annotasiya və süni intellekt metodlarında istifadə üçün əlverişlidir. Onlar müxtəlif dillərdəki mətnlərin müqayisəsini və analizini asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Головніва, Ю.В. Классификация средств внутритекстовой связи в современном английском языке // Текст в культурном, языковом, социальном пространстве. – М., 2021. – с. 51-58.
2. Инькова, О. Связность текста: мереологические логико-семантические отношения / О.Инькова, Э.Манзотти. – М.: ЯСК, – 2019. – 376 с.
3. Инькова, О.Ю. Несвязность текста, или о некоторых подводных камнях на пути автоматической обработки текста // Вестник Томского государственного университета. Серия: Филология. – 2021. – № 74. – с. 81-98.

4. Кибрик, А.А. Анализ дискурса в когнитивной перспективе / дисс. ... доктора филол. наук. / – М.: ИЯ РАН, 2003. – 190 s.
5. Ляпон, М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст: к типологии внутритекстовых отношений / М.В.Ляпон. – М.: Наука, – 1986. – 200 s.
6. Попова, Ю.К. Межтекстовые отношения и их трансляция: на материале англоязычных постмодернистских художественных текстов и их переводов / дисс ... кандидата филол. наук / Пермь. ПГУ, – 2016. – 210 s.
7. Турбина, О.А., Савельева, О.А. Принцип классификации текстовых связей // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – Вып. 3. – № 6 (61). – 2006. – S. 53-59.

X.A.Babashova

He Evolution of Classification Models of Intra-Textual Relations in 21st century Syntactic theory Summary

This article examines contemporary approaches to the classification of intra-textual connections and discourse relations. Key theories from the 20th and 21st centuries are analyzed, including Segmented Discourse Representation Theory, annotated corpora, and O.Y. Inkova's connector theory. Special attention is given to classification criteria such as semantic level, truth status, and semantic similarity of text fragments. The significance of multi-level and faceted analysis for identifying both explicit and implicit discourse relations is emphasized. The role of corpus studies and annotation in integrating theoretical and empirical data is discussed. It is noted that contemporary models allow for consideration of the cognitive, semantic, and pragmatic aspects of text. These approaches provide analytical universality for texts of different genres and languages. The article highlights the prospects of integrating linguistic theories with artificial intelligence methods in the study of discourse structure.

Keywords: *discourse relations, segmented representation, annotated corpora, connector theory, cognitive linguistics, semantic analysis, rhetorical structure*

X.A.Бабашова

Эволюция моделей классификации внутритекстовых отношений в синтаксической теории XXI века Резюме

В статье исследуются современные подходы к внутритекстовым связям и классификации дискурсивных отношений. Рассматриваются теории XX–XXI веков, включая сегментированное представление дискурса, аннотированные корпуса и теорию коннекторов О.Ю.Инковой. Особое внимание уделяется классификационным основаниям, таким как семантический уровень, статус истинности и степень семантического сходства текстовых фрагментов. Подчеркивается значимость многоуровневых и фасетных методов анализа для выявления как явных, так и скрытых дискурсивных отношений. Анализируется роль корпусных исследований и аннотации в интеграции теоретических и эмпирических данных. Отмечается способность современных моделей учитывать когнитивные, семантические и прагматические аспекты текста. Эти подходы обеспечивают универсальность анализа текстов различных жанров и языков. Статья подчеркивает перспективы интеграции лингвистических теорий с методами искусственного интеллекта при изучении дискурсивных структур.

Ключевые слова: *дискурсивные отношения, сегментированное представление, аннотированные корпуса, теория коннекторов, когнитивная лингвистика, семантический анализ, риторическая структура*

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2025